

GOETHE'S *FAUST* IN ROMANIAN CLOTHING

Emilia ȘTEFAN

University of Craiova

Abstract: Same space shared by the two literatures (Romanian and German) starting with the nineteenth century as well as the linguistic evolution have only made us get closer with an increasingly extent to the fundamental work of the universal literature, Faust. Cultural effervescence also directs its interest to the translation area. In this way, this cultural side becomes more and more visible. The effort to essentialise lyrical substance in Faust, to highlight not only the text melody but also the clarity of meaning brings to the forefront a few names like Vasile Pogor, Nicolae Skelitti, Ion Gorun, Șt. O. Iosif, Lucian Blaga, Ștefan Augustin Doinaș.

Keywords: same space shared by the two literatures (Romanian and German), language development, significant versions, literary critics' echoes

Titlul acestei teme dezvoltă o lucrare de istoria literaturii, traductologie și critică literară, astfel încercând să atragem atenția asupra performanței literare a titanului de la Weimar recunoscută în spațiul românesc.

Totuși, înainte de a ne aminti de rezonanța operei *Faust* la noi, avem în vedere contextul apartenenței la același spațiu a celor două literaturi începând din secolul al XIX-lea. Așa cum am arătat în *Influențe germane în opera lui Lucian Blaga* (capitolul I – *Anii de formație*), afinitățile intelectualilor români ai epocii erau mai puternice cu spațiul romanic, cu literatura franceză, italiană, dar și în acea vreme au existat tentative de a lega literatura română de cea germană. De exemplu, în Moldova, **Gheorghe Asachi**, în suplimentul literar al revistei *Albina românească*, tipărește versuri din *Hermann și Dorothea* (1832), cea mai veche traducere românească din Goethe, traducerile lui *Klmm* (Kogălniceanu) din Schiller, în *Alăuta românească*. Trebuie amintit că încercări similare au existat și în Muntenia și, mai ales, în Ardeal: în coloanele revistei brașovene cu caracter cultural *Foaie pentru minte, inimă și literatură* se dezvoltă cultul pentru poezii germani (Schiller, Pfeffel, Klopstock, Uhland, Herder), mai devreme marii precursori din *Școala ardeleană* de formație exclusiv germană, dar cu vădită simpatie pentru italiană, „Șincai și Micul [,]înainte de a ajunge la Roma, poposesc la Viena”¹. Dar venirea pe tron a lui Carol I (1866) și a soției sale, Carmen Sylva, a reprezentat momentul decisiv în care s-a produs o apropiere mai puternică de cultura germană, mai cu seamă în literatură și filosofie.

De asemenea, marile personalități ale culturii noastre, **Mihail Kogălniceanu** (universitatea la Berlin) și **Titu Maiorescu** (liceul la Viena, universitatea la Berlin, doctoratul la Giessen), nu ezită să-și afirme dubla preocupare: sublinierea rolului determinant al mediului formativ și îndrumarea spre modelul german în stabilirea structurii învățământului superior românesc. Astfel, Mihail Kogălniceanu, în discursul la Academia Română, din 1891, la aniversarea a 25 de ani de la fondarea acestei instituții, a accentuat amprenta culturii germane în descoperirea patriotismului său: „Toată viața mea, și tânăr și vârstă coaptă, am mărturisit în mai multe rânduri că culturii germane, că Universității din Berlin, că societății germane, bărbaților și marilor patrioți care au operat reînălțarea și unitatea Germaniei, datoresc în mare parte tot ce am devenit în țara mea și că la focul patriotismului german s-a

¹ Ion Gherghel, *Goethe în literatura română – cu o privire generală asupra întregii înrâuriri germane* –, vol. I, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1931, p. 7.

aprints făclia patriotismului meu”². *Titu Maiorescu* a înlesnit multor tineri, viitoare personalități ale culturii noastre, precum C. Rădulescu-Motru, P. P. Negulescu, Teohari Antonescu, D. Evolceanu, C. Litzica, C. Al. Philippide, I. Al. Rădulescu-Pogoneanu, S. Mehedinți, călătorii de studii în Germania și, totodată, ca Ministru al Educației sau ca Rector al Universității din București, a contribuit la orientarea diverselor branșe de studii spre modelul german, până în preajma celui de-al doilea război mondial. Un alt exemplu este cel al **mișcării junimiste**: „majoritatea membrilor aveau o formație franceză, cu toate acestea tonul și direcția ideologică erau date de o relativă minoritate care privea cu mare admirație spre cultura germană, considerată prin disciplina și rigoarea ei, drept singurul model ce ar servi intereselor societății românești, în vreme ce modelul francez era acuzat de prea multă superficialitate și spirit revoluționar.”³ (Ion Bogdan, junimistul, a fost însărcinat să studieze la fața locului principiile și modul de organizare a școlilor germane, elaborând la întoarcere, în 1866, un raport cuprinzător.⁴)

Începând cu deceniul cuprins între 1867-1876, activitatea de la *Convorbiri literare*, *Familia* și *Albina Pindului* reflectă influența literaturii germane. În 1868 apar, în *Albina Pindului*, „în afară de Goethe, poezii Schiller, Klopstock, Bürger și Heine traduse în proză”⁵, interesul pentru literatura poetică germană fiind întreținut și prin articolele traduse din Gérard de Nerval – „în aceste articole se tratează despre originea poeziei germane, despre Nibelungiada, apoi despre un lung șir de poeți: Klopstock, Wieland, Herder, Bürger, Schiller, Goethe, Uhland, Körner, Heine, Rückert, Chamisso, Anastasius Grün, Lenau, Carol Beck, Freiligrath, Dingelstädt, Grenzenach, Saphir, Zedlitz și regele Ludovic al Bavariei. Mai mult se insistă – după cum e și firesc – asupra lui Goethe”⁶. În același an, în *Convorbiri literare*, apar traduceri din Schiller (*Pruncucigașa*), Uhland (*Blestemul cântărețului*), Lessing, Heine și Geibel. Apoi, în următorii ani ai aceluia deceniu, traducătorul cel mai activ, N. Schelitti, va mai publica din Schiller (*Dorul și Copilul la izvor*, *Idealele*), Hervigh (*Aș vrea să pier din lume...*), Heine (12 poezii), M. Claudius (*Phidile*), Negruzzi, tot din Schiller (fragmente din *Hoții și Fiesco*, *Cabală și amor*) și M. Pompiliu, din Uhland, Lenau și Heine, T. V. Ștefaniu traduce patru cântece din Heine, T. Maiorescu publică aforisme din Schopenhauer și traduce *Istoria suferinței*, I. Slavici traduce *Immensee* a lui Th. Storm, iar Eminescu publică prelegerea *Influența austriacă asupra Românilor din Principate*. În *Familia*, este de menționat traducerea lui D. Onciu din Schiller.

Cel mai vrednic reprezentant al literaturii germane grupează, în secolul XX, în jurul său pe cei mai numeroși tălmăcitori, prezentându-se cititorilor cu profundă originalitate și reală valoare sub diferite înfățișări: „ca poet, inspirator al lui Eminescu; ca biolog și naturist; ca autorul lui *Faust*; ca personalitate poetică în devenire, privit «în cadrul vieții germane», ca creator al gândirii mitice prin gândul «demonicului»”⁷.

Ion Gherghel remarca faptul că, începând din primii ani ai acestui veac, evoluția lingvistică (pregătită în timp de generații de scriitori și literați) este o condiție îndeplinită pentru traductibilitatea operei lui Goethe: „Problemele de maturitate literară pe terenul tălmăcirii se înmulțesc mai ales după ce trecem pragul veacului al XX-lea”⁸.

Încă din 1861, când Maiorescu și-a exprimat pentru prima dată la noi părerea profundă referitoare la opera de o incontestabilă maturitate literară, *Faust*, afirmând (în lucrarea

² Cf. Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu*, Iași, Editura Junimea, 1974, p. 67.

³ Ion Bogdan, *Raport asupra școalelor secundare din Germania*, București, Editura C. Göbl, 1886, VIII, p. 260.

⁴ *Omagiu lui Ion I. Nistor, 1912-1937*, Cernăuți, Tip. Glasul Bucovinei, 1937, p. 121-125.

⁵ Ion Gherghel, op. cit., p. 27.

⁶ Idem, p. 28.

⁷ Ion Gherghel, op. cit., p. 169.

⁸ Idem, p. 100.

Considerații filosofice pe înțelesul tuturor) că „este cea mai grandioasă tragedie a omenirii și exercită mereu asupra noastră o acțiune magică tocmai pentru că întruchipează fericirea și năpasta, măreția și înjosirea noastră: perpetua și zadarnica noastră căutare. Ca și noi, *Faust* caută și tot caută, iar când a găsit își dă sfârșitul; dar ceea ce a găsit nu este decât necesitatea căutării fără răgaz”⁹, lumea literară românească este cuprinsă de elanul cunoașterii operelor reprezentative ale lui Goethe. Dar pentru talmăcirea „cele mai mari opere poetice a timpurilor moderne” a fost nevoie de mai multe încercări.

Trebuie amintit că Titu Maiorescu contribuie la propagarea interesului față de „valoarea produselor literare germane”¹⁰, în cadrul *Junimii* și la *Convorbiri literare*, la integrarea operei lui Goethe în spiritualitatea românească și, totodată, este cel care, pătrunzând în universul goethean, descoperă trăsăturile psihologice defnitorii în evoluția sa spirituală.

Datele furnizate de bibliografia spirituală a lui Titu Maiorescu (*Jurnal și epistolar*, ediție îngrijită de Georgeta-Dulgheru și Domnica Filimon, Editura Minerva, București, 1975, 1978) comparate cu cele din *Poezie și adevăr* ale lui Goethe înlesnesc recunoașterea că existența afinităților electivă între acești *olimpieni* este de netăgăduit.

În *Afinități electivă: Titu Maiorescu și Goethe* (din Revista Fundațiilor Regale, nr. 9, 1940), autorul, Alexandru Dima, argumentează rezonanța ecourilor goetheene defnitoare în parcursul formării lui Maiorescu, examinând similitudinile dintre aceștia, așadar, operând prin raporturi comparatiste: „Demonstrația converge spre factorii principali – goetheeni – ce definesc «formula existenței» lui Maiorescu: dinamismul metodic, preocuparea de personalitate, iubirea de sine (ca punct de plecare în formarea «de fiecare zi în luptă cu puterile instinctive ale tinereții și cu rezistențele mediului social»), conceptul de armonie și ideea de umanitate”¹¹.

Dacă pentru omul Maiorescu, autorul lui Faust devine „marele său model în propria-i formare ca personalitate umană”¹², cititorul Maiorescu devine interesat de opera lui Goethe spre sfârșitul anului 1856 când traduce poezia *Mormântul lui Anacreonte (Anacreons Grab)*, pentru ca în 1858, lectura romanului *Afinități electivă (Die Wahlverwandtschaften)* să declanșeze obsesia pentru Goethe și, mai târziu, în primul său studiu *O cercetare critică asupra poeziei române de la 1867*, puterea de iradiație a unora din ideile goetheene să pătrundă în gândirea criticului și esteticianului. Introducerea criteriului estetic în judecarea valorii poetice presupune analiza diferitelor mijloace prin care se realizează limbajul poetic, stabilind contrastul dintre valoare (propunând exemple din Goethe și din alți trei mari scriitori din literatura universală) și „plăsmuiri mediocre”. Nu trebuie pierdut din vedere că apropierea de limba germană, mai ales a românilor din Transilvania, este accentuată mai ales prin contextul vecinătății cu comunitățile germane, apoi prin sistemul de învățământ local și prin relațiile culturale dezvoltate între această provincie și Viena, astfel încât se putea citi în limba lui Goethe.

Preocuparea efervescentă pentru opera lui Goethe este izvorâtă din certitudinea că acesta „nu mai este al Germanilor”¹³, ci, fiind un „geniu universal, este al tuturor popoarelor din univers, pentru că a pătruns la toate unde a găsit măcar un început de literatură”¹⁴.

Încă din 1861, când Maiorescu și-a exprimat pentru prima dată la noi părerea profundă referitoare la opera de o incontestabilă maturitate literară, *Faust*, afirmând (în lucrarea

⁹ Titu Maiorescu, *Considerații filosofice pe înțelesul tuturor, Scrieri din tinerețe 1858-1862*, ediție îngrijită, prefață și note Simion Ghiță, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1981, p. 125.

¹⁰ Ion Roman, *Ecouri goetheene în cultura română*, Editura Minerva, București, 1980, p. 63.

¹¹ Idem, p. 65.

¹² Idem, p. 63.

¹³ Idem, p. 100.

¹⁴ Ibidem

Considerații filosofice pe înțelesul tuturor) că „este cea mai grandioasă tragedie a omenirii și exercită mereu asupra noastră o acțiune magică tocmai pentru că întruchipează fericirea și năpasta, măreția și înjosirea noastră: perpetua și zadarnica noastră căutare. Ca și noi, *Faust* caută și tot caută, iar când a găsit își dă sfârșitul; dar ceea ce a găsit nu este decât necesitatea căutării fără răgaz”¹⁵, lumea literară românească este cuprinsă de elanul cunoașterii operelor reprezentative ale lui Goethe.

Efortul de esențializare a substanței lirice din poemul *Faust*, așadar de a pune în valoare nu doar melodia textului, ci și claritatea sensului aduce în prim-plan câteva nume.

Pentru talmăcirea „cele mai mari opere poetice a timpurilor moderne” a fost nevoie de mai multe încercări. Cea mai veche traducere românească fragmentară din *Faust* aparține lui Ioan Văcărescu (Tipografia lui K. H. Rosetti și Vinterhalder, București, 1848). Această încercare, ne atrage atenția Bogdan Duică, este amprentată de naivitatea interpretării indusă de o „înțelegere foarte fragedă a lui *Faust*”: „Cuprinde cuvintele simbolice ale spiritului pământului pe care V. îl identificase, greșit, cu diavolul”¹⁶.

Următoarea traducere semnificativă i se datorează lui Vasile Pogor, un interpret cu „tonul robust și convingător”, care cultivă tradiția în păstrarea cultului pentru literatura germană și, mai cu seamă, pentru opera titanului de la Weimar, în paginile revistei *Convorbiri literare*. Între anii 1879-1880 publică fragmente versificate din *Faust*. Este vorba despre începutul tragediei din care nu lipsesc monologul filosofic, scena cu spiritul pământului și cea cu Wagner și, de asemenea, de despre scena ce se desfășoară „afară de poarta orașului”.

Trebuie să amintim că o simplă încercare (mai ales cu valoare documentară) aparține lui Vasile Pogor și Nicolae Skelitti - traducerea primei părți, apărută în tipografia lui Adolf Bermann, în 1862. Autorii, referindu-se la calitatea versiunii, conchid „oricât (de) desfigurată s-ar putea închipui o traducere, totuși concepția lui Goethe se ridică atât de vie și de puternică, încât nu poate a nu captiva pe toate spiritele”¹⁷.

Înfățișarea unei noi traduceri a lui *Faust* i se datorează lui Ion Gorun (Al. Holdoș), care se face remarcat nu atât sub aspectul cantității, cât prin valoarea transpunerilor cu *Închinare* și *Faust la Margareta*, în *Revista noastră*, 1905, continuată cu încă șase fragmente (în *Viața literară*), apoi cu publicarea acestora în volum, ceea ce a presupus o minuțioasă revizuire „atât în ceea ce privește partea pur stilistică, cât și cu privire la fondul ideologic”¹⁸.

Volumul de talmăciri din lirica lui Goethe constituie o prezență remarcabilă în cultura noastră, care aduce ecouri în presa românească. De exemplu, Gh. Pop afirmă că I. Gorun este „destul de stăpân pe vers” și, în completare, că respectă „forma și ritmul originalului”¹⁹.

Atenția ne este atrasă de traducerea lui Șt. O. Iosif - cu *Prolog în cer*, în *Convorbiri literare*, 1906 și *Cântarea Arhanghelilor*, în *Flacăra*, 1914 care, dacă ar mai fi trăit, ar fi reușit Faust-ul „cel mai credincios, cel mai poetic și cel mai românesc”: Șt. O. Iosif era mereu preocupat de îndreptarea și punerea la punct a amănuntelor. După ce pătrundea în înțelesul operei străine, se frământa îndelung s'o dobândească, în strălucirea-i întregă, pe seama neamului său, neuitând însă să salveze simplitatea nobilă și frăgezimea naturală a limbii sale materne”²⁰.

¹⁵ Titu Maiorescu, *Considerații filosofice pe înțelesul tuturor, Scrieri din tinerețe 1858-1862*, ediție îngrijită, prefață și note Simion Ghiță, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1981, p. 125.

¹⁶ Ion Gherghel, *Goethe în literatura română – cu o privire generală asupra întregii înrâuriri germane* –, vol. I, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1931, p. 69.

¹⁷ Idem, p. 81.

¹⁸ Idem, p. 130.

¹⁹ Idem, p. 133.

²⁰ Idem, p.132.

Bineînțeles, am amintit numele interpreților operei lui Goethe, care rămân în preajma textului german și, în egală măsură, oferă o traducere naturală care, așadar, oferă tălmăciri semnificative.

“Dar pe lângă această apropiere între cele două literaturi, cultivată în decursul a câteva decenii, la Blaga, influența mediului germanic, tradiția de cultură germană păstrată în curs de două-trei generații în care acesta se formează încă din copilărie devin ghid în asimilarea tiparelor limbii lui Goethe pregătite încă de la început, parcă înainte de venirea lui pe lume, și așteaptă în timp să-i modeleze vocația filosofică speculativă”. Chiar dacă și la el atracția față de spiritul francez există, și nu sunt uitați în *Fenomenul originar* (1925) și în *Fetele unui veac* (1926) marii creatori francezi (Zola, Balzac, Hugo, Verlaine, Mallarmé, Huysmans, Valéry, Bergson, Maeterlinck), iar prima apropiere are loc la Brașov când citește *Eseul despre datele imediate ale conștiinței* (*Les donnés immédiates de la conscience*) în traducerea lui P. Fohr și editat la Jena sub titlul *Zeit und Freiheit*, așadar prin filieră germană, putem spune că adevărata forță constantă de receptare a unei culturi este dată de cunoașterea acestei limbi «aspre și reci»²¹.

Efervescența culturală în acei ani își îndreaptă interesul și spre zona traducerilor. Tot mai mulți cititori și critici literari sunt interesați de “marea operă de transpunere în limba română a capodoperelor literaturii lumii”, ne amintește Alexandru Balaci²².

Mulți scriitori zugrăveau o nouă fațetă culturală a țării noastre tocmai prin tălmăcirea în limba română a multor capodopere din literatura universală: Tudor Arghezi, Ion Barbu, Tudor Vianu, Marin Sadoveanu, Victor Eftimiu, Lucia Demetrius, Gellu Naum, Remulus Vulpescu, Nina Cassian etc.

Lucian Blaga, considerând că “traducerile existente au izbutit câtuși de puțin să «recreeze» în graiul românesc opera marelui poet”, și-a strâns puterea creativă pentru a pătrunde în universul poetic goethean: “Cunoștințele de limbă germană, pregătirea filosofică ce-o am și experiența poetică, ce mi-am însușit-o, în curs de peste trei decenii de activitate literară, îmi dau îndrăzneala să cred că aș putea să întreprind o asemenea lucrare”²³.

Preocuparea pentru opera lui Goethe a poetului și filosofului român este încununată de traducerea lui *Faust*. Fragmente din versiunea sa apar în *Steaua*, numărul 2/ 05. 1954, pp. 68-77 și numărul 4/ 06. 1954, pp. 56-71, pentru ca, în 1955, să fie publicată întreaga traducere (25.000 exemplare) în colecția “Clasicii Literaturii Universle.

Părerile contradictorii nu au întârziat să fie exprimate: unele presărate cu obiecții, imperfecțiunile traducerii fiind evidențiate și, credem noi, hiperbolizate – “Întrebarea cititorului este cum s-a putut admite de către o editură asortată cu un mare contingent de specialiști, un text atât de scăzut în nivel ca să-și justifice marile năzuințe? Traducerea e pur și simplu, și mă simt mâhnit, execrabilă”. (Tudor Arghezi, *Edituri și tălmăciri*, în *Veac nou*, numărul 33, 2 iulie 1954, p. 2) Traducerea lui Blaga nu este evaluată cu pondere de către poet, acestuia neputându-i-se atribui calitățile unui critic literar.

Desigur, cititorii atenți, “luminați de spiritul deplinei înțelegeri a sensului din original”²⁴, înzestrați cu simț poetic au știut ce să aleagă. O examinare minuțioasă a textului blagian implică admirația transpunerii în haine românești a literaturii universale: “În opera sa de traducător, ne spune criticul și istoricul literar Alexandru Balaci, Lucian Blaga a demonstrat, ca mare artist al verbului, o cunoaștere adâncă a operei literare în profunzimea și în straturile

²¹ Emilia Ștefan, *Influențe germane în opera lui Lucian Blaga*, Editura Universitaria, Craiova, 2013, p. 17.

²² I. Oprișan, *Lucian Blaga printre contemporani*, Ediția a II-a, revizuită, augmentată, necenzurată, Editura Saeculum, Editura Vestala, București, 1995, p. 37.

²³ Idem, p. 40.

²⁴ Ion Gherghel, *Goethe în literatura română – cu o privire generală asupra întregii înrâuriri germane* –, vol. I, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1931, p. 128.

ei de artă, acordând cititorului facultatea de a pătrunde textul literar atât sub raportul emoțional cât și al posibilităților de cunoaștere. Traducerile lui Blaga emoționează ca și originalul. El s-a dovedit a fi, și în aria traducerilor un creator de mari valori expresive²⁵.

Chiar dacă Blaga pierde lupta cu numărul de versuri și, uneori, cu lungimea lor – “Versuri de 8 silabe se dilată până la 12, 13 silabe și chiar 16 silabe”²⁶, câștigă în claritatea exprimării nuanțelor și, deopotrivă, a sensurilor: “«Infidelitatea» acestei traduceri față de original, remarca Ștefan Augustin-Doinaș, e de ordinul «artei poetice» pe de o parte (Blaga e prea puțin atent la *formele lirice* utilizate de Goethe, iar alții «explică» în traducere «obscuritatea» din original), și de ordin pur formal, pe de alta (traducătorul român a sporit, cum însuși recunoaște, numărul de versuri”²⁷.

“Poetul original de tulburătoare profunzime, maestru al limbii românești și subtil cunoscător al celei germane”²⁸, a reușit, în problema limbii, să-i dea o coloratură românească de “origine populară, evitând însă abuzul de expresii regionale, cât și neologismul, pe care, pentru a înlătura impresia prozaică să-l combine cu «o expresie autohtonă, plastică, sau plină de sevă»”²⁹.

Deși avem varianta strălucită a lui Ștefan Augustin Doinaș (la aproape treizeci de ani de la traducerea datorată lui Blaga), pentru că era nevoie “de o alta, nouă, într-un limbaj care să oglindească ce s-a petrecut în limba noastră în acest răstimp (...)”³⁰, versiunea blagiană rămâne “nu numai înfățișarea unei noi traduceri a poetului, ci o luare de contact mai hotărâtoare cu una din cele mai mari cărți ale lumii”³¹.

Bibliografie:

Lucian Blaga, Studiu, antologie, tabel cronologic și bibliografie de Emil Vasilescu, Editura Eminescu, București, 1981.

Ion Bogdan, *Raport asupra școalelor secundare din Germania*, București, Editura C. Göbl, 1886, VIII.

Ion Gherghel, *Goethe în literatura română – cu o privire generală asupra întregii înrâuriri germane* –, vol. I, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1931.

Johann Wolfgang Goethe, *Faust. În românește de Lucian Blaga*. Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1955.

Titu Maiorescu, *Considerații filosofice pe înțelesul tuturor, Scrieri din tinerețe 1858-1862*, ediție îngrijită, prefață și note Simion Ghiță, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1981.

Titu Maiorescu, *Din „Critice”*, București, Editura Tineretului, 1967.

Omagiu lui Ion I. Nistor, 1912-1937, Cernăuți, Tip. Glasul Bucovinei, 1937.

I. Opreșan, *Lucian Blaga printre contemporani*, Ediția a II-a, revizuită, augmentată, necenzurată, Editura Saeculum, Editura Vestala, București, 1995.

Ion Roman, *Ecouri goetheene în cultura română*, Editura Minerva, București, 1980.

Emilia Ștefan, *Influențe germane în opera lui Lucian Blaga*, Editura Universitaria, Craiova, 2013.

²⁵ Idem, p. 37.

²⁶ Ion Roman, *Ecouri goetheene în cultura română*, Editura Minerva, București, 1980, p. 387.

²⁷ Idem, p. 265.

²⁸ Idem, p. 385.

²⁹ Idem, p. 384.

³⁰ I. Opreșan, *Lucian Blaga printre contemporani*, Ediția a II-a, revizuită, augmentată, necenzurată, Editura Saeculum, Editura Vestala, București, 1995, p. 265.

³¹ *Lucian Blaga*, Studiu, antologie, tabel cronologic și bibliografie de Emil Vasilescu, Editura Eminescu, București, 1981, p. 307.